

EL PONTIFICAL DE GUILLAUME DURAND DE L'ARXIU CAPITULAR DE GIRONA

MERCEDES CANTOS

En el període del gòtic internacional destaca un còdex especialment ric en il·luminacions, es tracta del *Pontifical de Guillaume Durand* ca. 1409-1415 (ms. 10), que es troba a l'Arxiu Capítular de la Catedral de Girona i que va pertànyer al bisbe de Girona Ramon Descatllar, personalitat estretament vinculada amb el papa d'Avinyó Benet XIII. L'objectiu d'aquesta comunicació és determinar l'afiliació textual del manuscrit llatí; després, examinar les dades que aporten algunes parts del còdex que no es van finalitzar i que informen sobre l'origen del copista i il·luminador de les caplletres. En darrer lloc, s'estudien les estructures compositives i influències dels artistes que van elaborar el manuscrit.

El *Pontifical de Guillaume Durand* el va encarregar el bisbe Ramon Descatllar, tal com es desprèn de la lectura efectuada per J. Planas d'un inventari del tresor catedralici realitzat sota la prelatura del bisbe Margarit el 1470 i publicat per F. Fita (Planas 1992, 288-289; 1995, 142; 1998, 201-208; Fita 1874, 4:46). En l'inventari se citava un pontifical que va poder ser identificat amb els ms. 10 gràcies a les coincidències que presentava l'"Incipit": *Pontificalis ordinis liber* i l'"Explícit": *archiepiscopum nominare* i també per la descripció de les armes del bisbe que el va llegar (*castell ab una crossa*), que era l'emblema de la família Castellar, per referir-se en realitat al bisbe de Girona Ramon Descatllar (Alcoy 2000, 10: 122-123). Actualment, l'escut heràldic del còdex resta desaparegut ja que el full de pergamí que l'havia de contenir, va ser trencat per la part inferior.

El contacte amb la Cúria papal va ser, segurament, el factor que va motivar l'elecció de la tipologia textual: Pontifical de Guillaume Durand, un text llatí que va resultar bastant difós per Clement VII i Benet XIII potser perquè s'ajustava millor a la litúrgia francesa que el pontifical romà i descartava algunes celebracions pròpies de la litúrgia romana i relacionades amb el papa. El còdex gironí es va adaptar a la seva diòcesi ja que en les

lletanies es van incloure els sants patrons de la ciutat: sant Feliu i sant Narcís. El text d'aquest *Pontifical* gironí pertany al grup arlesià de pontificals de Guillaume Durand ja que compleix unes determinades característiques, la principal de les quals és que en la segona part de l'índex hi ha un títol en el qual no s'indica la foliació, *De benedictione fetus in utero matris*, i no apareix després desenvolupat en el text dels manuscrits d'aquest grup. En opinió de Michel Andrieu, el copista d'un manuscrit desaparegut, que seria l'originari del grup arlesià, va decidir introduir una nova benedicció en el pontifical i la va escriure a l'índex però després, en transcriure el text a partir d'un model que no la tenia, va oblidar incorporar-la (1940, 292-298, 678-680). Pertanyen a aquest grup arlesià els còdexs anomenats: G, K, P, T, V.

- Paris, Bibl. Sainte-Geneviève, ms. 143 (G)
- Carpentras, Bibl. Inguimbertaine, ms. 97 (K)
- Paris, Bibl. Nationale, ms. Lat. 733 (P)
- Toulouse, Bibl. Municipale, ms. 118 (T)
- Roma, Bibl. Vaticana, ms. Regin. Lat. 1930 (V)

El grup arlesià G, K, P, T, V provindria d'un manuscrit a desaparegut, que seria el seu arquetip i s'hauria originat a Arles. El motiu de situar en aquesta ciutat la confecció de l'arquetip vindria donat pel fet que el manuscrit 97 de la *Bibliothèque Inguimbertaine de Carpentras (K)* va ser transcrit a Arles, mentre que la informació que es té dels manuscrits (G), (P), és només que es van fer a la regió meridional francesa, i el manuscrit (V) és italià i de mitjans del segle XV.

D'entre els *Pontificals de Guillaume Durand* esmentats, he comparat el ms. 143 de la *Bibliothèque Sainte-Geneviève de París (G)* i el ms. 97 de la *Bibliothèque Inguimbertaine de Carpentras (K)* amb el ms. 10 de l'*Arxiu Capitular de Girona*, i el resultat ha estat que el ms. 143 (G) té moltes semblances amb el pontifical gironí, encara que també posseeix algunes diferències. Els punts coincidents són una sèrie d'irregularitats en els índexs que presenten tots dos còdexs:

- 1) Els manuscrits inclouen al final de la segona part de l'índex el títol: *De benedictione fetus in utero matris* sense número de foliació, però després, no es troba desenvolupat en el text.
- 2) En els índexs de tots dos còdexs es va escriure dues vegades un mateix títol que primer presentava número de full i després no. El

- que tenia el número de full era el que estava en el lloc correcte de l'índex, mentre que l'altre títol estava situat en un lloc equivocac.
- Ms. 10: *Ordo ad recipiendum prelatum processionaliter*, fol. 323. *Ordo ad recipiendum processionaliter prelatum vel legatum*.
- Ms. 143: *Ordo ad recipiendum prelatum processionaliter*, fol. 232. *Ordo ad recipiendum processionaliter prelatum vel legatum*.
- 3) L'alteració de l'ordre del títol: *De benedictione et impositione cilicii* (ms. 10, fol. 244; ms. 143, fol. 183) que apareix situat abans que *De benedictione novorum fructum*, quan en realitat en el *Pontifical de Guillaume Durand* va després.
  - 4) Alguns subcapítols del pontifical, com: *De benedictione crismatis et olei* a l'índex estan destacats com si fossin un capítol (ms. 10, fol. 272; ms. 143, fol. 203).
  - 5) L'establiment en un sol títol de l'índex del que en realitat correspon a dos capítols diferents del text. *De benedictione agni et aliorum carnicum in Pascha*, apareix seguit de: *casei, lactis et mellis in Pascha* (ms. 10, fol. 242; ms. 143, fol. 243).

Tot i les nombroses coincidències entre els dos manuscrits, també hi havia elements que els distanciaven, com ara que el penúltim títol del ms. 10: *De hiis que observanda sunt circa in ministerium quando episcopus missarum sollempnia celebrat*, no estava en el ms. 143. També, en el ms. 10 hi havia un subcapítol a l'índex titulat: *De benedictione salis quod datur animalibus*, fol. 252, que no estava en el ms. 143. En concret, el penúltim títol del ms. 10 l'he trobat a l'índex i després desenvolupat en el text de *Pontifical de Guillaume Durand* de finals del segle XIV, ms. 167, conservat a la Biblioteca Regional de Castilla-La Mancha. En conjunt, presenta nombroses diferències respecte al de Girona. La principal és que el capítol: *De benedictione fetus in utero matris* apareix en l'índex i després en el text, per tant pertany a un grup de manuscrits que depenen del ms. 13 de la Bibliothèque Méjares d'Aix-en-Provence (E), l'arquetip del qual seria un manuscrit *m* que podria haver tingut com a model un del grup arlesià. Sintetitzant, el text del *Pontifical de Guillaume Durand* de Girona provindria d'un manuscrit del grup arlesià, i un exemplar aproximat seria el ms. 143 de la Bibliothèque de Sainte-Geneviève de Paris.

A continuació, passaré a explicar les parts inacabades trobades en el manuscrit gironí perquè aporten dades sobre el copista i un dels il·lumi-

nadors. Aquestes seccions sense finalitzar fan pensar que el còdex va ser conclòs amb presses. Un dels llocs on s'ha pogut apreciar això és l'últim full de l'índex, on s'ha deixat un espai buit que anava destinat a una inicial filigranada, segurament la lletra Q de color blau, de l'últim títol (fig. 1). En realitat, aquest mateix títol ja s'havia esmentat amb anterioritat però amb un número de full incorrecte: fol. 327 en lloc del correcte, que era fol. 338. També s'ha d'observar que la inicial filigranada del títol immediatament anterior a aquest últim s'estenia cap a la part de baix del full de pergamí, igual que succeïa en cadascuna de les darreres inicials de cada full de l'índex. Tot això ve a significar que el darrer títol de l'índex es va afegir després d'haver-se donat per acabat i la manca de la inicial, que el manuscrit no va tornar al taller on es realitzaven aquest tipus d'inicials i, per això, va quedar l'espai buit.

En la tercera part del pontifical, s'ha comprovat que hi ha un nombre menor d'imatges, tan sols se'n troben 18 d'un total de 85 que té tot el manuscrit. El motiu d'aquest descens és que a partir del fol. 339 –dels 347 que té el còdex– es va deixar d'il·luminar. Una de les explicacions és que els últims capítols del pontifical incloïen episodis de tipus didàctic i que no s'havien de llegir a l'església. Tanmateix, hi havia altres pontificals que van historiar alguns d'aquests episodis. L'altre argument per la presència de poques miniatures és que es va concloure amb presses, tal com anteriorment s'ha esmentat quant a l'espai buit deixat per a una inicial al final de l'índex que no es va arribar a fer. La darrera il·luminació del còdex és la del fol. 338v que correspon al capítol: *Quando, ubi et qualiter laudes sive rogationes sequentes dicuntur*, (fig. 2). Primer de tot, es coneix que el full està incomplet ja que la coloració de la part alta de la planta situada en la marginàlia ofereix una varietat de colors que donen llums i ombres a les fulles. En canvi, la part baixa d'aquesta vegetació no es va acabar d'acolorir, ja que la seva gamma sembla bastant uniforme. Segons Bologna, les capes de color de les miniatures passaven per diferents etapes d'assecat i sembla ser que la part baixa d'aquesta imatge es va quedar en una d'aquestes etapes, sense finalitzar-se (1988, 31).

Una altra dada significativa respecte a aquest full és que no s'ha esborrat l'anotació feta a la part de baix del pergamí sobre el contingut de la inicial historiada. El tipus de lletra és gòtica cursiva i la llengua és la catalana. Es pot llegir el següent: *dins la lletra lo bisba qui sega devant l'altar a de*

BORE capellans que canten. En alguns altres fulls d'aquest pontifical, encara que són pocs, es llegeix alguna paraula d'aquests resums. També s'ha de dir que l'escriptura està més esborrada en relació a la del full 338v. Per exemple: en el fol. 75: *lo bisba asagut e capellans*, en el fol. 222v: *lo bisba qui [benera?] [...] creu*, en el fol. 325: *rei*. Després en els fols.: 59, 72, 221v l'escriptura quasi no es veu i per aquesta raó resulta il·legible.

Les anotacions en català al final del full de pergamí, el que indiquen és que el copista era originari de la Corona Catalano-Aragonesa i el miniatrista de les inicials historiades probablement també; si més no, havia d'entendre l'idioma. Per tant, en primer lloc hi ha un copista català que agafa un model textual llatí del grup arlesià per escriure el *Pontifical de Guillaume Durand* que estava destinat a la diòcesi de Girona, ja que a les lletanies s'inclouïen els sants patrons de la ciutat: sant Feliu i sant Narcís. En segon lloc, existeix la personalitat d'un miniatrista que realitza les caplletres historiades i entén el català; per tant, aquest deu ser el seu origen. De totes maneres, el disseny de les escenes il·luminades acusa una forta influència francesa i només puntualment hi estan presents elements que són característics del sud de França i de la Corona Catalanoaragonesa.

La influència francesa del miniatrista de les escenes historiades s'observa en les estructures compositives de les imatges que han estat influïdes per les d'altres *Pontificals de Guillaume Durand* francesos del segle XIV. Podria ser que l'il·luminador hagués vist aquests còdexs directament i també existeix la possibilitat que visionés les imatges a través de llibres de models que estaven en els tallers dels il·luminadors (Cassagnes-Brouquet 2003, 90). El cert és que el cod. Addit. 39677 de la British Library de la primera meitat del segle XIV, presenta nombroses imatges que tenen una semblança compositiva amb les del ms. 10 de Girona. En concret són: *De ordinatione diaconise* fol. 48 (fig. 3-4), *De benedictione nove crucis* fol. 120v, *De benedictione agni et aliorum carnicum in Pascha* fol. 140, *Benedictio in peste animalium* fol. 144, *Ordo contra auram levatam* fol. 182, *Ordo ad recipiendum reginam vel principissam processionaliter* fol. 185 v. D'aquest còdex se sap que va estar a Cîteaux (Borgonya) o en un monestir que depenia directament de l'abadia mare el segle XIV (Andrieu 1940, 111).

El ms. 180 conservat a la Bibliothèque municipale de Cambrai va ser realitzat després de 1321 prop d'Auxerre, perquè el text tenia força relació amb el pontifical 53 d'Auxerre. Aquesta ciutat no estava gaire allunyada de

l'abadia de Citeaux, per tant, podria ser que l'il·luminador de les caplletres del pontifical gironí hagués vist personalment tots dos texts. Les imatges del ms. 180 que tenen punts en comú amb el de Girona són: *Secunda pars incipit. Et primo de benedictione et impositione primarii lapidis in ecclesie fundatione* fol. 63v, *De benedictione ymaginis beate Marie* fol. 114, *Ordo ad recipiendum reginam vel principissam processionaliter* fol. 160.

El *Pontificat de Pierre de la Jugie* de mitjans del segle XIV, (Narbonne, Cathédral) té una imatge sobre l'episodi de la posada de la primera pedra en la fundació d'una església que també hauria pogut influir en el disseny de l'escena del ms. 10.

Finalment resta un tercer manuscrit, el *Pontifical del Guillaume Durand* de la Bibliothèque Royale de Bruxelles, ms. 9216 i fet per l'ús d'Amiens, en el qual J. Planas va trobar punts en comú en les següents escenes: recepció d'una reina fol.301, *Ordo pro liberatione terre sancte a fidei inimicis* fol.301v, (Planas 1995, 145; 1998, 204).

L'il·luminador de les caplletres del *Pontificat* gironí va idear un tipus d'escenes que es desenvolupen dins i fora de les inicials pròpiament dites. Els precedents d'aquest procediment es troben en els manuscrits avinyonesos com el del mestre del *Còdex de Sant Jordi* (Roma, Biblioteca Vaticana, ms. Arch. di San Pedro C. 129, fol. 852), i ja de manera més destacada en el *Missal de Clement VII*, realitzat vers 1390, (París, Bibliothèque Nationale, ms. Latin 848).

D'altra banda, aquest artista va dur a terme dues miniatures que contenen elements propis del Mediterrani i de la Corona Catalanoaragonesa. Una d'elles és: *De benedictione et coronatione aliorum regum et reginarum*, fol. 121v. (Fig. 5), on el fons és un edifici religiós propi de l'arquitectura gòtica meridional estesa pels ordes mendicants. Es tracta d'una església en la qual els contraforts estan ocults a l'interior de l'edifici formant les capelles laterals i deixa els murs exteriors llisos fins a mitjana alçada, on els contraforts amb els seus arcbotants surten a l'exterior. També al voltant d'aquesta imatge s'ha considerat la possibilitat que allò que es veu a la part alta del mur podrien ser els extradosos dels arcs diafragmes. L'altra il·luminació és: *De benedictione nove domus*, fol. 250 (fig. 6). Hi ha representada una casa - palau senyorial urbana de la qual se sap que era molt comuna a la Corona Catalano-Aragonesa. S'estructurava al voltant d'un pati amb accés des del carrer. Dins d'aquest pati, una escala descoberta conduïa a la planta noble.

La façana es caracteritzava per la porta adovellada amb arc de mig punt. Després, la part alta de la façana tenia una galeria oberta sostinguda per columnes prismàtiques amb la llinda de fusta i la coberta també de fusta. A les cases més destacades hi havia una torre mirador en un dels angles, la qual, sense tenir una gran alçària, trencava l'horitzontalitat predominant del conjunt (Dalmases 1999, 3:131-134). Però una altra dada que cal tenir en compte respecte a aquesta imatge és el disseny de la inicial en forma de drac, que segurament es va inspirar en la solució que es va donar a la lletra C que contenia un retrat del rei Carles V de França en una carta pertanyent al duc d'Orlenans, 1367 (Paris, Archives Nationales. J. 358, n. 12) i atribuïda al mestre de la Bíblia de Jean de Sy (Sterling 1987, 1: fig. 103). En resum, aquestes dues il·luminacions situen el miniaturista en el Mediterrani i proper a la Corona Catalanoaragonesa, fet que es reforça amb les anotacions marginals del pergami en català que vénen a demostrar que segurament era originari d'aquest territori.

Una darrera dada sobre aquest artista és la seva condició de laic. Com molt bé va observar mossèn Genís Baltrons, hi havia una imatge pertanyent al primer capítol de la segona part del pontificat titulada: *Et primo de benedictione et impositione primarii lapidis in ecclesie fundatione*, fol. 134v, en la qual el bisbe duia el maniple en l'avantbraç dret, quan en realitat s'havia de portar en l'avantbraç esquerre. També era incorrecte el maniple i la capa pluvial junts, ja que el maniple només es podia portar en la celebració de l'eucaristia amb la casulla. En altres imatges, com en la del fol. 16, situa el maniple correctament.

El segon il·luminador, encarregat de realitzar la decoració marginal, tenia influències italianes. Algunes de les plantes destacaven pel seu realisme, producte d'haver observat els llibres científics de botànica del nord d'Itàlia com: la *Historia Plantarum*, anterior a 1398, (Roma, Biblioteca Casanatense, ms. 459) i el *Taccuinum sanitatis in medicina* també de finals del segle XIV, del qual existeixen cinc còdexs que van ser produïts a la Vall del Po. Pel que fa als animals, aquests no presenten cap tipus de color, només estan dibuixats amb un to marronós. L'explicació més raonable per a aquest fenomen és que l'artista es va inspirar en llibres de dibuixos monocroms en els quals la fauna posseïa trets realístics producte de l'observació directa de la natura. Un exemple de llibre de dibuixos és el *Taccuino di disegni* de Giovannino de Grassi (Bergamo, Biblioteca cívica "Angelo Mai", ms. Cassaf.

1.21). També hi havia animals realistes en les *Hores Visconti*, el primer volum del 1370 (Firenze, Biblioteca Nazionale, ms. L.F. 22) i en el *Taccuinum sanitatis in medicina*.

Per concloure, el *Pontifical de Guillaume Durand* de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Girona va ser encarregat pel bisbe Ramon Descatllar, persona que en diverses ocasions va restar al costat del papa d'Avinyó Benet XIII. El text llatí triat va ser el de Guillaume Durand, que va tenir molta difusió durant el pontificat d'aquest papa. El còdex de Girona pertany al grup textual arlesià i això es deu al fet que el copista, d'origen català –les anotacions en els marges del pergami són en aquesta llengua–, posseïa un manuscrit d'aquest grup que va copiar per fer el ms. 10 i el va adaptar a la diòcesi de Girona. L'artista que va realitzar les inicials historiades també havia d'entendre el català, ja que les anotacions marginals anaven dirigides a ell, però de totes maneres, acusava una forta influència francesa a excepció de dues imatges que l'acostaven a la Corona Catalanoaragonesa. L'autor de la decoració marginal, en canvi, tenia influències del nord d'Itàlia, i en concret de la Llombardia, on governava la família Visconti. Així doncs, tot i que el conjunt d'imatges del pontifical presenta influències iconogràfiques i estilístiques franceses i llombardes, ara es coneix que el copista i l'artista de les caplletres era català.

BIBLIOGRAFIA

- Alcoy, Rosa. 2000. Girona i el pontifical de Ramon Descatllar en: *Art de Catalunya. Ars Cataloniae. Arts del llibre. Manuscrits, gravats, cartells*. 10: 122-123.
- Alexander, Jonathan J.G. 1992. *Medieval illuminations and their methods of work*. New Haven and London: Yale University Press.
- Andrieu, Michel. 1940. Le pontifical de Guillaume Durand en: *Le pontifical romain au Moyen Âge*. III. Ciutat del Vaticà, (Studi e testi: 88).
- Bologna, Giulia. 1998. *Manuscritos y miniaturas. El libro antes de Gutenberg*. Madrid: Anaya.
- Cantos, Mercedes. 2003. *La iconografía del pontifical de Girona*. Directora: Rosa Alcoy Padrós. Barcelona. 158 p. Treball d'investigació de segon curs de doctorat. Universitat de Barcelona. Departament d'Història de l'Art.

- Carbonell-Lamothe, Yvette; Pradalier-Schumberger, Michèle. 1986. «Le Pontifical de Pierre de la Jugie à Narbonne». *Midi* 1 (decembre): 19-25.
- Cassagnes-Brouquet, Sophie. 2003. *La passion du livre au Moyen Âge*. Rennes : Éditions Ouest-France.
- Dalmases, Núria de. 1999. Les cases i els palaus urbans en: *Art de Catalunya. Ars Cataloniae Urbanisme, arquitectura civil i infuustrial*. 3 : 131-134.
- Fita, Fidel. 1874. "Inventari de la tresoreria de la Seu de Girona fet en 1470". *La Renaxensa, periòdic de literatura, ciencia i arts* 4 (10 febrer): 46.
- Planas, Josefina. 1992. Pontifical en: *Catalunya Medieval*. Barcelona: Lunweg. 288-289.
- 1995. Le pontifical de Gerone: la seconde phase du style International en Catalogne dans: *Flanders in a european perspective. Manuscript illumination around 1400 in Flanders and abroad*. Leuven : Uitgeverij Peeters. 141-154.
- 1998. *El esplendor del gòtico catalán. La miniatura a comienzos del siglo XV*. Lleida: Universitat de Lleida.
- Sterling, Charles, 1987. *La peinture médiévale à Paris: 1300-1500*. Vol. 1. Paris: Bibliothèque des arts.

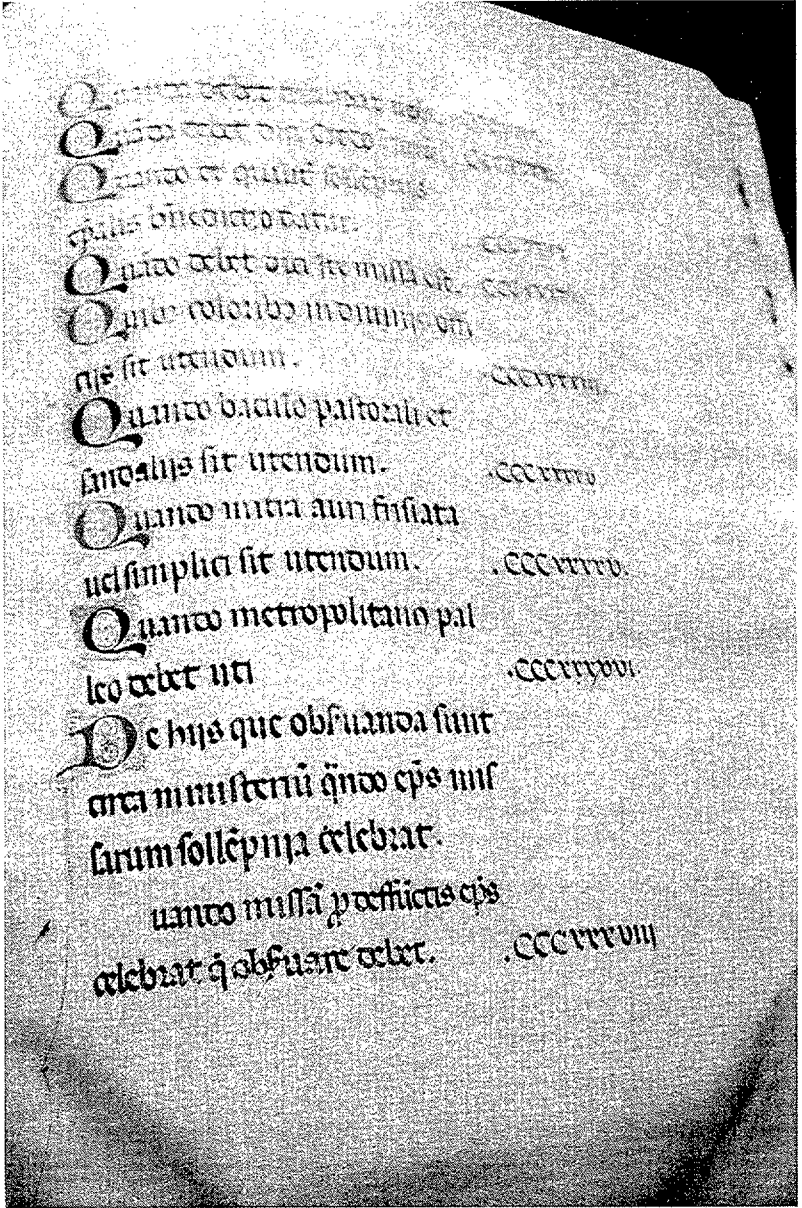

Figura 1. Pontifical de Guillaume Durand 1409-1415. Darrer full de l'index. Arxiu Capítular de Girona, ms. 10. (Copyright: Capítol de la Catedral de Girona).

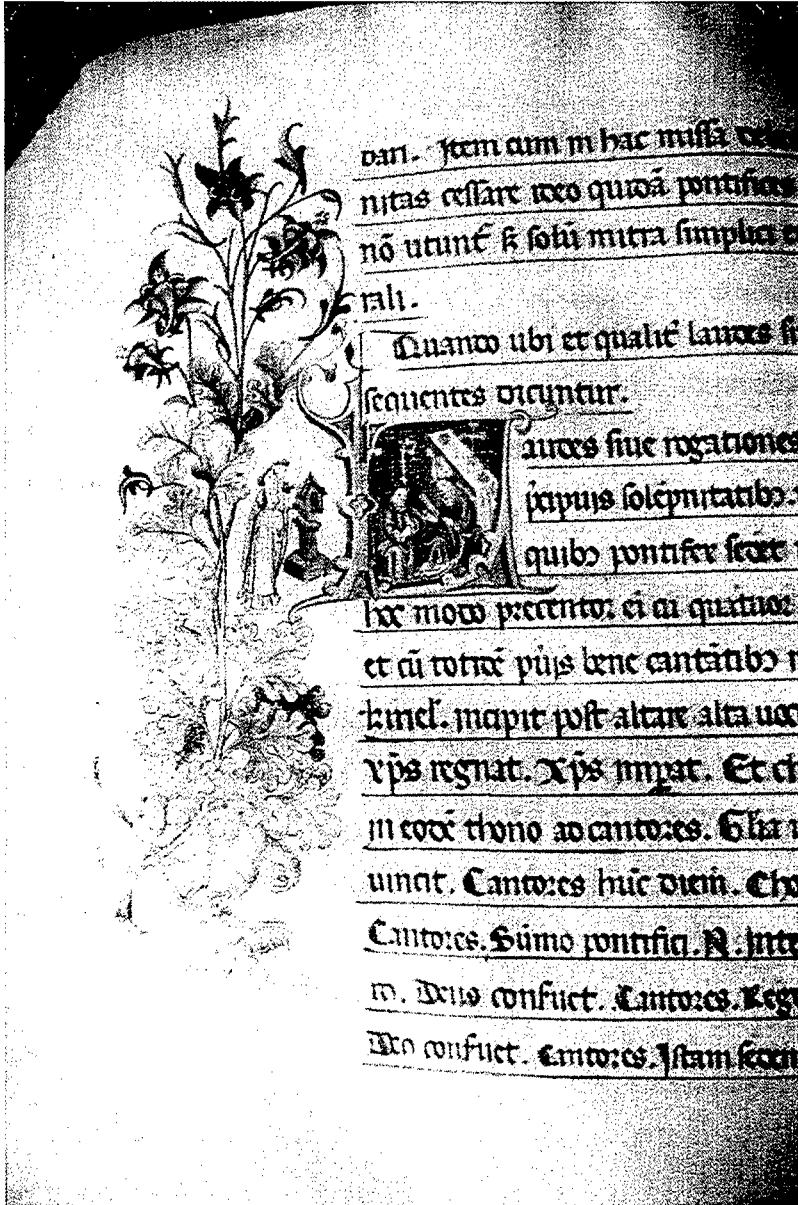

Figura 2. Pontifical de Guillaume 1409-1415. Quando, ubi et qualiter laudes siue rogationes sequentes dicuntur. Arxiu Capítular de Girona, ms. 10, fol. 338v. (Copyright: Capítol de la Catedral de Girona). Destaca la part de baix de la planta situada en la marginàlia, que no s'ha acabat d'acolorir.

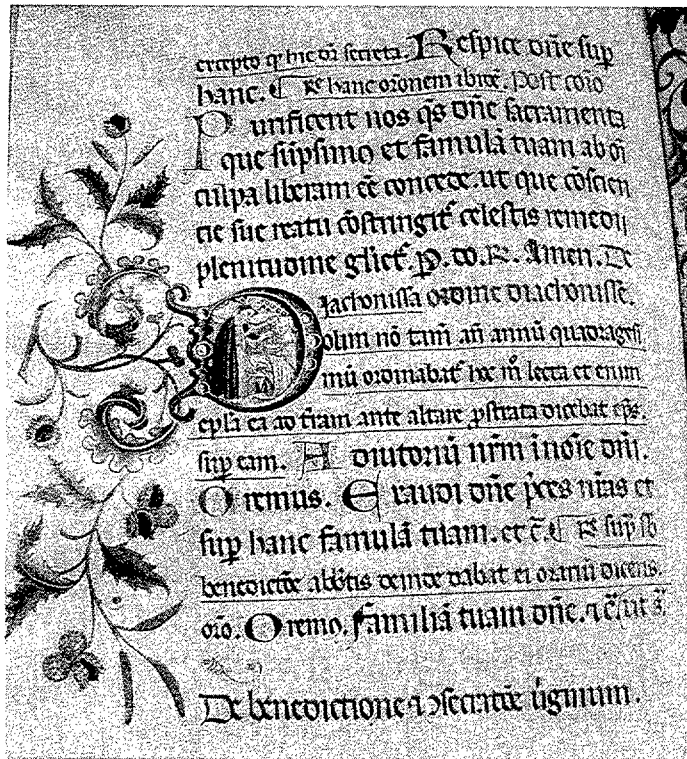
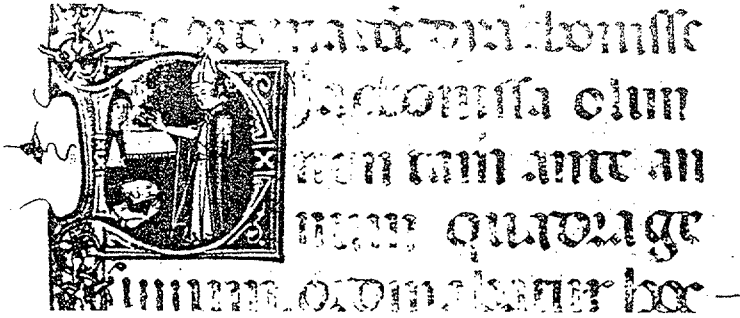

Figura 3-4. “De Ordinatione diaconisse”, capítol nou que incorpora la tipologia textual Pontifical de Guillaume Durand i que no es troba en pontificals anteriors. Esquema compositiu semblant entre la imatge que pertany al Pontifical de Guillaume Durand, segle XIV, (Londres, The British Library. Cod. Addit. 39677, fol. 48) “By permission of The British Library”, i el còdex més tardà, Pontifical de Guillaume Durand, 1409-1415. (Girona, Arxiu Capitular, ms. 10, fol. 87v.), (Copyright: Capítol de la Catedral de Girona).

Figura 5. Pontifical de Guillaume Durand, 1409-1415. De benedictione et coronatione aliorum regum et reginarum. Arxiu Capitular de Girona, ms. 10, fol. 121v. (Copyright: Capítol de la Catedral de Girona).

Figura 6. Pontifical de Guillaume Durand. 1409-1415. De benedictione nove domus. Arxiu Capitular de Girona, ms. 10, fol. 250. (Copyright: Capítol de la Catedral de Girona).